

Bárth János

UTCAKAPITÁNYOK, FERTÁLYMESTEREK, TIZESBÍRÓK

A településrészek kutatása a Kárpát-medencében

A 16–20. században a Kárpát-medence minden táján előfordult, hogy a települések némi önállósággal rendelkező részekre: tizedekre, fertályokra, *utcának* nevezett települési és társadalmi egységekre tagolódtak. Sok újkori magyarországi város és falu önkormányzatában, gazdasági önszerveződésében, társadalmi tagoltságában, valamint belső rendtartásában jutott szerep a tizedeknek, fertályoknak és az autonóm „utcáknak”.

A címben felsorolt kifejezések az önállósággal rendelkező településrészek vezetőinek, tisztségviselőinek régi magyar nevei. Alapos megismerésük elválaszthatatlan a településrészek kutatásától.

Sajnos a magyar tudományos kutatás fölöttébb kevés figyelmet szentelt az önállósággal rendelkező falurészek, városrészek kutatásának. A feltárt adatok és a témát alaposan bemutató tanulmányok száma kevésnek mondható. A helytörténeti könyvek szerzői ritkán foglalkoztak a tizedek, fertályok, autonóm „utcák” kérdéskörével. Sok esetben a történeti és néprajzi tanulmányokban, monográfiákban csak odavetett szavakra, magyarázat, értelmezés nélküli kifejezésekre van utalva a téma kutatója. Szerencsére akad néhány tanulmány a magyar tudományos irodalomban, amely alaposan bemutatja egy-egy falu vagy város önállósággal rendelkező településrészeinek életét, működését. Ezek a tanulmányok, leírások jelentik jelenlegi összefoglaló törekvésem legfontosabb támpontjait.

A tizedek, fertályok szerteágazó témakörére igazából Milleker Rezső debreceni földrajzprofesszor irányította rá a kutatók figyelmét 1939 januárjában „A székely tizesek” című, szenvedélyes hangú tanulmányával.¹ Nevezetes írására reagált Zoltai Lajos, amikor 1939 márciusában közreadta a „Debreceni utca kapitányok, tizedesek és tízházgazdák” című cikkét, amely máig a téma magyarországi alapművének számít.² Az 1939-es esztendő hozadékaként vonult be a tu-

¹ MILLEKER Rezső 1939.

² ZOLTAI Lajos 1939.

dományos irodalomba Breznay Imre „Az egri fertálymesterségről” című kis könyve is.³

Három évvel később, 1942-ben Csizmadia Andor két tanulmányt is közreadott a témáról. Az egyiket „Tizedesek a régi Kolozsváron”, a másikat „Tizedesek és fertálymesterek” címmel.⁴ Előbbi művének megszületését az a mozgalom serkentette, amely 1939 elején bontakozott ki Kolozsváron a tizedesi intézmény felelevenítésére, a kolozsvári magyar társadalom magas fokú szervezettségének megvalósítására.⁵ Utóbbi írása a dunántúli városok levéltári irataiban végzett kutatásain alapult.

Hosszú ideig nem jelent meg önálló tanulmány a témáról. A kutatók jobbára csak más témák bemutatása során mellékesen közöltek adatokat a *tizednek*, *tizesnek*, *fertálynak*, *utcának* nevezett falurészekről.

1978-ban megtört a hosszú „csend”. A Népismereti Dolgozatok első kötetében Duka János szép néprajzi leírást közölt Csíkszentlélek egymástól elkülönülő tizedeseinek életéről.⁶ Két évvel később, 1980-ban jelent meg ifjabb Kós Károly „Eszköz, munka, néphagyomány” című hatalmas néprajzi tanulmánykötete, benne a mezőségi Szék *utcának* nevezett falurészeiről szóló hallatlanul tanulságos írással.⁷ 1983-ban Csizmadia Andor áttekintette a tizedesi és a fertálymesteri intézmény adatait, különös tekintettel a Dunántúltra és a Felföldre.⁸

1996-ban jelentettem meg „Szállások, falvak, városok” című könyvemben a magyarság települési hagyományáról a „Magyar Néprajz” kézikönyv IV. kötete számára hosszú éveken át írott összefoglalásom rövidítés nélküli eredeti szövegét. A „Tizedek, fertályok, autonóm utcák” elnevezésű fejezetet az önállósággal rendelkező településrészek bemutatására szántam.⁹

2007-ben fejeztem be és adtam ki „Az eleven székely tizes” című terjedelmes könyvemet, amelyet a 2004 és 2007 között általam feltárt közel 8000 oldalnyi írott tizeddokumentum, vagyis a falurészek saját írásbelisége alapján írtam a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizedesek 17–20. századi működéséről.¹⁰

2014-ben, sok résztanulmány után, Petercsák Tivadar korszerű elemzést készített Eger fertályairól és fertálymestereiről.¹¹ Az ő koordinálásával 2015-ben konferenciát rendeztek Egerben a tizedekről, fertályokról és azok vezető tiszt-

³ BREZNAY Imre 1939.

⁴ CSIZMADIA Andor 1942/a., 1942/b.

⁵ PUSKÁS Lajos 1943.

⁶ DUKA János 1978.

⁷ KÓS Károly 1980.

⁸ CSIZMADIA Andor 1983.

⁹ BÁRTH János 1996.

¹⁰ BÁRTH János 2007.

¹¹ PETERCSÁK Tivadar 2014.

ségviselőiről. Remélhetőleg ez a konferencia és a konferenciakötet serkenti majd a településrészek önállóságának kutatását.

A további kutatások során alapos forráskritikára és elmélyült, körültekintő forráselemzésre van szükség. A néhány szavas közlések, a szövegkörnyezetük-ből kiemelt idézetek nem mindig viszik előre a településrészek önállóságával kapcsolatos kutatások előrehaladását. Minden esetben tisztázni kell, hogy az előkerült és közlésre szánt terminológia valódi településrészre, igazi településrész-vezetőre vonatkozik-e, vagy esetleg hasonló szóval jelölt más szerveződést, más jelenséget, illetve városi, községi szolgát, alkalmazottat takar.

Ez nem könnyű feladat, mivel a levéltári dokumentumokban előkerülő *fer-tály*, *tized*, *tizes*, *utca* szavak sokszor csak nyelvi reliktumai a hajdani települési és társadalomszerveződési egységeknek. Nem tájékoztatnak a mögöttük meghúzódó tartalomról, a velük jelölt települési, társadalmi, önkormányzati egységek egykori működéséről.

Mikrokutatások nélkül nem mindig könnyű megállapítani, hogy a 18. század végéről előkerült *utca*, *tized*, *tizedes* stb. szavak a használatuk helyén, a maguk korában pontosan mit jelentettek. Vagyis például: az *utca* szó házsorral szegélyezett közlekedő útra vonatkozott-e, mint a magyar köznyelvben, vagy tényleges utcák, közök csoportját, falurészt, városrészt jelentett azok számára és ott, akik és ahol leírták? A *tized* szó katonai egységet, közmunkára beosztott „falusfelek” akciócsoportját jelentette-e, vagy falurészt, városrészt, önkormányzati egységet értettek alatta? A köznyelvi szóhasználatban katonai rendfokozat gyanánt ismert *tizedes* az adott helyen és időben a helyi hatalom, a helyi önkormányzat „fegyveres szolgája”, „rendfenntartó közege”, esetleg kisbírószerű hírvivője, határozat-végrehajtója volt-e, vagy tényleges városrész, falurész nagy tekintélyű választott vezetője?

Hasonló kérdések sokaságát kell megválaszolnia a kutatónak, ha eredményesen akar hozzájárulni a településrészek önállóságának jobb megismeréséhez.

A forrásfeltárás során mindenképpen tisztázni kell a településrészekre és azok vezetőire vonatkozó kifejezések egymáshoz való viszonyát. Az eddigi közleményekből például látszik, hogy bizonyos helyeken a városrészt, falurészt jelentő *utca* tizedekre tagolódott. Másutt a *tized* tartalmazott utcának nevezett egységeket. Leegyszerűsítve némi humorral úgy fogalmazhatnánk: az *utca kapitány* parancsolt-e a *tizedeseknek*, vagy a *tizedes* parancsolt az *utca kapitányoknak*? Mindezt az adatok előkerülésekor, a helyi körülmények ismeretében a kutatónak kell eldönteni. Ha nem ezt teszi, félő, hogy sok zavart okoz az összehasonlító kutatások során.

A dunántúli, a felföldi és az alföldi települések negyedekre, „utcákra”, tizedekre tagolódásának rövid áttekintése

Dunántúl

A dunántúli városok fertályokra, tizedekre tagolódását Csizmadia Andor tekintette át. A tizedbeosztás és a tizedesség nyomaira lelt többek között Győrött, Szombathelyen és Kőszegen. A fertálybeosztást és a fertálymesteri intézményt találta jellemzőnek Sopronban és Székesfehérváron. Győr város történeti forrásaiban a változás, az átalakulás folyamatát is megfigyelhette.

A 16–17. században, amikor Győrnek jobbára még magyar lakossága volt, a rendészeti teendőket hadnagyok és tizedesek látták el, ami talán tizedbeosztással járt együtt. A német lakosság megszorodása után, adatolhatóan 1722-től Győrött is a fertálymesteri intézmény vált jellemzővé. Győr középkori történetében volt nyoma az utcák önállóságának, vásártartási jogának is. A német lakosságú Sopron fertályai talán még Bécs fertályainál is régebbiek. Bécs fertályokra osztását I. Ferdinánd rendelte el 1526-ban. Sopron külvárosának már 1424-ben négy fertályra volt. A soproni városnegyedek szerepelnek a város legelső fennmaradt jegyzőkönyvében is, amely 1455-ben kelt. Egy 1508. évi közgyűlési jegyzőkönyvtöredék említi először név szerint a soproni fertálymestereket.¹²

Felföld

A felföldi városok közül Eger fertályairól és fertálymestereiről ismeri a legtöbb adatot a tudományos kutatás. Részben azért, mert ott a fertálymesteri intézmény túlélte a 20. század megpróbáltatásait, másrészt a témának az 1930-as években és a 21. század elején egyaránt akadt kutatója.¹³

A 17. század végén, a török kiűzése után Eger városa négy negyedre tagolódott. 1716-ban már hat fertályra volt. 1716 és 1823 között a városnegyedek száma 12-re szaporodott. A 20. század első felében két új negyed keletkezett. Így lett a fertályok száma 1938-ra 14. A 18. század legelején a városnegyedek legfontosabb választott tisztségviselőjét latin szóval *decuriónak*, magyarul *tizedesnek* nevezték.

1736-ban tűnt föl a német eredetű *fertálymester* elnevezés, amely hamarosan kizárólagossá vált Egerben.

A fertálymesterek kötelességei a porció beszédésétől a városi tanács határozatainak tudatosításáig terjedtek. Teendőik többsége a „jó rend” megőrzésével volt kapcsolatos.

¹² CSIZMADIA Andor 1942/b., CSIZMADIA Andor 1983.

¹³ BREZNAY Imre 1939., PETERCSÁK Tivadar 2014.

A fertálymestereket a 18. században a negyedek lakói maguk közül évente választották. Fokozatosan alakult ki az a szokás, hogy csak a negyedek fertálymesterviselt polgárai vettek részt a választáson. A 18. század elején még terhes szolgálatot jelentett a fertálymesterség, kevés megtiszteltetéssel és tekintéllyel. A fertálymesteri tisztség társadalmi presztízse azonban folyamatosan nőtt. A 20. század első felében érte el csúcát. Ekkor már magas rangú főpapok és jeles közéleti értelmiségi férfiak is nagy megtiszteltetésnek vették, ha fertálymesterek lehettek. A tekintélynövekedés együtt járt a választás akkurátus ceremóniáinak elszaporodásával és a Szent Apollónia-napi (február 9.) eskütétel látványos népünnepélyé magasztosulásával.

Az egri fertálymesterek ünnepi alkalmakkor piros bélésű, százcímű fekete köpenyt viseltek. Kezükből szalagokkal ékesített díszes botot tartottak.

A felföldi polgárvárosokat, például Besztercebányát, Lőcsét valószínűleg a német városjog hatására a 16–17. században a fertálybeosztás és a fertálymesteri intézmény jellemezte. E városokat rendszerint negyedekre, a negyedeket német szokás szerint tizenkettőre osztották. A negyedek élén *Viertelmeister*, a tizenkettők élén *Rothmeister* állt. 1566-ban *Viertelherrn* néven Kassán is fertálymestereket említett egy választási jegyzőkönyv.¹⁴

A fertálymesteri intézményről többek között sok adatot szolgáltatnak Gyöngyös város jegyzőkönyvei.¹⁵

Miskolc várost 1724-ben osztották föl tizedekre, amelyeknek a tűz elleni védekezésben jutott fontos szerep. A 18. század végén a tizedeket négy *spártába*, vagyis fertályba csoportosították.¹⁶

Az Alföld legalaposabban feltárt városrészei: Debrecen „utcái”

Debrecen városa a 16–19. században járásokra, utcákra, tizedekre tagolódott. Az 1552-ben már létező két *járás* kerületfélét jelentett, amelynek mint területi keretnek a szenátorok jelölésében, választásában volt szerepe. A városkormányzat, a népi öngazgatás alapegységének az *utca* tekinthető. Az utca szó azonban Debrecen történeti forrásaiban mást takar, mint a 20. századi magyar köznyelvben. Nem egy közlekedő utat jelöl két oldalán házakkal, hanem több utca együttesét, utcacsoportot, kisebb városnegyedet.

A debreceni értelemben vett utcákat, az ún. *derék utcák* névvel emlegették. A debreceni polgár a derék utca neve mellől az utca szócskát rendszerint el is hagyta. A „Péterfiában”, „Csapóban”, „Piacban”, „Hatvanban” stb. helymegjelöléseket használta.

¹⁴ CSIZMADIA Andor 1942/b. 14., CSIZMADIA Andor 1983. 61., DEMKÓ Kálmán 1890.

¹⁵ KOVÁCS Béla 1984.

¹⁶ GYULAI Éva 2000. 118–119.

A 17. században Debrecen város önkormányzata a következő 13 derék utcát, vagyis utcaként emlegetett utcacsoportot tartotta számon: Új utca, Hatvan utca, Mester utca, Csemete utca, Péterfia utca, Csapó utca, Cegléd utca, Varga utca, Boldogfalvi utca, Várad utca, Szent Miklós utca, Piac utca, Német utca.

A tizedek száma a 17–19. században 30 körül mozgott. 1607-ben Zoltai Lajos számolása és olvasata szerint 34, Szendrey István számolása és olvasata szerint 32 tizedre oszlott a város. Hosszabb időszakot tekintve a számbavételt még inkább nehezíti, hogy nemcsak a tizedek, hanem az „utcák” száma is változott.

Az utcák legfontosabb népi tisztségviselői az *utca kapitányok* voltak, akiket a tapasztalt utcabeliek közül évente választott meg az utca lakóinak gyűlése. Legtöbbször két kapitány működött egy utcában. Sajnos a régebbi és az új irodalom egyaránt adós maradt annak tisztázásával, miként határolódott el a feladatuk. A kapitányok munkáját a szintén évente választott *tizedesek* segítették. Az utca kapitányok és tizedesek tanácskozását *kapitányszéknek* nevezték, amelynek szűkebb bíraskodási jogköre is volt.

Az utca kapitány elnevezés Debrecenben már 1551-ben előfordult. A 16. században azonban még használták a korábban gyakori *utcabíró* tisztségnevet is. A 17–19. században az utca kapitány megnevezés tekinthető általánosnak.

Az utcákat alkotó tizedek élén a *tízházgazdák* álltak, akiket az utcabeliek gyűlése választott meg egy esztendőre.

Az utcáknak volt fizetett *deákja*, *kocsisa*, *ökrésze*, éjszakai strázsája, *vigvázója*, *pásztorja*.

Az utca fizetett alkalmazottait a kapitányok fogadták meg. Ők adták át az utcabeliek jószágát a pásztoroknak, és ők számoltak el a városi főbírónál a legelőbérrel. A kapitányok kezelték az utca vagyonát, a költségekre befizetett adót.

Reggelente minden utca kapitánynak meg kellett jelenni a város főbírójánál és ott meghallgatni a végrehajtandó utasításokat. A végrehajtásban a tizedesek és a tízházgazdák segédkeztek.

A kapitányok felelősek voltak utcájuk éjjeli és nappali rendjéért, a csavargó, kétes elemek távoltartásáért. Szervezték, vezették, irányították az *utcaszerben* végzett közmunkákat: az árkok, kapuk, utak, pallók karbantartását. Ha a városnak fuvarra volt szüksége, a megfelelő számú szekeret előállították. Ők szedték be a bírságokat, például a tűzoltáshoz előírt víz, a *kapitányvíz* hiánya miatt kivetett bírságot. Együttműködtek a szenátorokkal a rendkívüli adók beszedésében. Felügyeltek az utca ingatlanainak használatára.

Az utca kapitányok, a tizedesek és a tízházgazdák feladata nem volt könnyű. A 17. század vérzivataros éveiben, amikor török, német, erdélyi katonák egyaránt sanyargatták a várost rendkívüli adókkal, közmunkákkal, hosszú fuvarokkal, az utca kapitányoknak és segítőknek rengeteg népszerűtlen intézkedést kellett végrehajtani a város érdekében.

A régi debreceni utca valóságos települési, önkormányzati, gazdasági és szervezeti egységként működött, amelynek élén választott népi tisztségviselők

álltak. Némelyik utcacsoportnak saját vásártartási joga volt, amely visszanyúlt a 15. század közepéig. A legtöbb debreceni utca saját temetővel is rendelkezett. A közös csordák, nyájak utcánként szerveződtek. A közösségi pásztorokat az utcák alkalmazták. Minden utcának volt saját közös háza, amelyet *utcaháza* néven emlegetnek a források. Az utcaháza nem közhivatalok hajléka gyanánt hasznosult, mint a városháza, községháza, hanem inkább majorsági udvar képét öltötte istállókkal, aklokkal, magtárakkal, cselédlakásokkal. Természetesen az utca népe is itt gyűlt össze gyűlések, választások idején. Itt tartotta üléseit a kapitányszék is. Az utcák közös épületei közé tartoztak a birkaaklok, csordásházak és a tűzre vigyázók tartózkodási helyei: az *őrzőházak*. Minden utcaközösség tartott igavonó állatokat, lovas és ökrös szekereket.

1833-tól az utcák önkormányzata és az utca kapitányok, tízházgazdák szerepe fokozatosan vesztett régi jelentőségéből. A városi közgyűlés 1836-ban megszüntette az utcák külön gazdálkodását. Az utcaházak és más utcatulajdonban lévő épületek telkei városi középületek és kaszárnyák telkei lettek. 1872-ben, a közigazgatás országos rendezésekor Debrecenben is végleg megszűntek az utca kapitányi, tizedesi és tízházgazdai tisztségek.¹⁷

Az Alföld más településeinek falurészei, városrészei

A debrecenihez némiképp hasonlított a tőle nem messze fekvő Nagyvárad igazgatási beosztása, ahol a Közös, a Német, a Közép, a Magyar és a Pecze utca szerinti tagolódást, valamint utca kapitányokat és tizedeseket emlegetnek a 18–19. századi források.¹⁸

Feltételezhető, hogy Szatmár városában is működtek utca kapitányok és tizedeseknek megfelelő *dékányok*. 1672. évi adat szerint a szatmári közéletben jelentős szerepe volt az önállósággal rendelkező utcák gyűléseinek.¹⁹

A Bihar megyei Báránd a 19. században hat tizedre tagolódott. A tizedek élén a *tizedesek* álltak, akiket a falu *hadnagya* fogott össze.²⁰

Biharnagybajomban a természeti viszonyoknak volt elsődleges szerepe a tizedhatárok formálásában. Az egy-egy *porongon* álló házcsoportot nevezték *tizednek*. A porongok, illetve tizedek között mély mocsaras, széles, sárfolyószerű utcák kanyarogtak. A folyamatos töltögetéssel a tizedek kifelé terjeszkedtek, az utcák pedig keskenyedtek.²¹

¹⁷ ZOLTAI Lajos 1939., SZENDREY István 1984., SÁPI Lajos 1978.

¹⁸ LAKOS Lajos 1904. 165., 172., 183.

¹⁹ CSIZMADIA Andor 1983. 54.

²⁰ NYAKAS Miklós 1985. 115.

²¹ SZÚCS Sándor 1934. 446–449.

A hajdúvárosok tizedbeosztása a 17. századig visszavezethető. Lakosságuk növekedésével tizedeik száma és tizedbeosztásuk rendje többször változott.²² Polgáron a 19. században a négy járás és a négy tized fogalma keveredett.²³

1788-ban Békés vármegye elrendelte, hogy a helységek minden tizedében *policiakomissariust* (rendőrbiztost) kell foglalkoztatni. Alájuk tartoztak az utcánként kiállítandó *utca kapitányok*, akiket segítettek rendfenntartó munkájukban a tíz házanként választandó *tízházgazdák*.²⁴ Mezőberényben a 19. század első felében, például 1816-ban a hivatalos összeírók a „népibb” *vég* és *gát* szinonimájaként használták a *tized* kifejezést, amikor *Magyartized*, *Tóttized*, *Némettized* formában különítették el a legfontosabb településrészeket.²⁵ Mezőberényből ismert a *tized kútja* kifejezés is.²⁶ Orosháza 1819-ben 11, 1869-ben 19 tizedre volt felosztva.²⁷ Békéscsabát 1798-ban négy tizedre osztották. Az alvégi, a felvégi, a trhani és a tabáni tizedhez társult ötödik tizedként a 19. században a szőlőkből formálódott Jamina városrész.²⁸

Karcag nagykunsági mezőváros 1724-ben négy tizedre tagolódott. Az első tizedben 88, a másodikban 89, a harmadikban 70, a negyedikben 92 család élt. A 18. század második felében hatra szaporodott a tizedek száma. Az 1784. évi összeírás tanúsága szerint nemcsak a tizedek száma, hanem azok mérete is nőtt. Az első tized 107, a második 160, a harmadik 144, a negyedik 152, az ötödik 151, a hatodik 139 családot foglalt magába. A 18–19. században a lakosság összeírása tizedek szerint történt. A városi tanács tizedenként rendelte el a közmunkákat. A lakosság tizedenként választotta a város elöljáróit: a szenátorokat. 1746-ban, 1783-ban, 1849-ben, a redemptio arányában végzett földosztások idején a szállásföldek és az ugarok osztása mindig tizedenként utca- és házsorjában történt. Következésképp az egy tizedben lakók a határban is egymás közelében birtokolták földjeiket, tanyáikat.²⁹

Kisújszállás 1781-ig három, utána négy tizedre oszlott. Az összeírók rendszerint tizedenként vették számba a házakat és a lakosokat.³⁰ A 19. század közepén Szolnok hét tizedre tagolódott.³¹

²² GYÖRFFY István 1926/a. 117–118., GYÖRFFY István 1926/b. 195., NYAKAS Miklós 1984. 48., E. KISS Sándor 1972. 116., SZENDREY István – NYAKAS Miklós 1980.

²³ BENCSIK János 1974. 275.

²⁴ IMPLÓM József 1971. 286.

²⁵ MOLNÁR Ambrus 1973. II. 160–161.

²⁶ IMPLÓM József 1973. 110.

²⁷ SZABÓ Ferenc 1965. 43.

²⁸ BELLON Tibor 1993. 115–116.

²⁹ ÖRSI Julianna 1990. 98–102.

³⁰ SZABÓ Lajos 1987. 199–200.

³¹ BOTÁR Imre 1941. 5.

Szirbik Miklós makói református lelképásztor 1836-ban tizedek szerint haladva sorolta fel Makó város református családfőit. Meglepő a tizedek nagy száma, mivel említett ötvenedik tizedet is. Az egyes tizedekben összeírt család-fők száma jelentős eltéréseket mutatott.³²

Hódmezővásárhelyen a város tizedbeosztása elevenen élt a 18. században. A jövődó kutatásnak kell eldönteni, hogy Debrecenhez képest a valóság volt-e fordított, vagy az adatok értelmezése kíván több pontosságot. Mindenesetre úgy látszik, hogy Debrecennel ellentétben Vásárhelyen az 1770-es évektől a tizedek jelentették a nagyobb egységeket, az utcabírák, utca kapitányok vezette utcák pedig a kisebbeket. Az 1780-as évektől az utcák további kisebb egységekre tagolódtak, amelyek élén a „harminc ház gazdák”, „ötven ház gazdák” álltak.³³

A Tisza menti, bácskai Magyarokanizsa mezőváros előjárói 1851–1852-ben többször megállapították, hogy a városbeli *fertálymesterek* nem elég erélyesek, nem jól végzik a munkájukat.³⁴

Szeged hajdani fertályairól, tizedeiről keveset tárt föl a kutatás. A város újabb történeti összefoglalásában olvasható, hogy a nevezetes 1522. évi dézsmalajstromban az utca szó nem közlekedési területet, hanem lakónegyedet, háztömböt jelöl.³⁵ Ez talán némiképp emlékeztet Debrecenre, miként az a körülmény is, hogy Ulászló király 1459-ben a Latorján utcának külön vásártartási jogot engedélyezett.³⁶

Kecskemét tizedei messzire, talán a 16–17. század fordulójáig visszakövethetők.³⁷ A 17–18. században viszonylag sok szó esett róluk a tanácsi jegyzőkönyvekben és a városi statutumokban. Egy 1768. évi rendelet szerint minden tized élén választott *tizedbíró* állt, akinek *tizedes* és *kapitány* segített a feladatai végrehajtásában. A helyi közéletben fontos szerepe volt a *tizedgyűlésnek*. 1697-től emlegették a *tizedkocsikat* és a *tizedkocsisokat*. Egy 1678. évi tanácsi jegyzőkönyvben bővebb terület- és funkciómeghatározás nélkül *járásról* is szó esett, amely több „tized allya” népet foglalt magába.³⁸ Hornyik János a 19. század harmadik negyedében úgy írt a kecskeméti tizedekről, mint a saját kora természetes közigazgatási velejáróiról.³⁹

Nagykőrös hajdani járásainak és tizedeinek, tizedeseinek és utca kapitányainak emlékét csak néhány szavas utalások őrzik.⁴⁰

³² SZIRBIK Miklós 1926. 72–86.

³³ TÁRKÁNY SZŰCS Ernő 1961. 91–92.

³⁴ ZTL. Kanizsa. jkv. 1851/100., 113., 140., 1852/231.

³⁵ KULCSÁR Péter 1983. 490.

³⁶ REIZNER János 1899–1900. IV. 89–90. (LV.)

³⁷ MILLEKER Rezső 1939. 31.

³⁸ IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor 1987–1989.

³⁹ HORNYIK János 1927. 20.

⁴⁰ GALGÓCZI Károly 1896. 86., 154–156.

A kiskunsági mezővárosok tizedeiről jobbra szűkszavú említések tanúskodnak. 1797-ből ismertek a halasi *tizedbírák* kötelességei. Tevékenységük jórészt a rendfenntartásra szorítkozott. A 7 halasi tizedbíró munkáját többek között 28 botos strázsa segítette. A házak sorrendjében választott *botosok*nak a *tized botja* adott nevet, amelyet közszolgálatuk alatt magukkal hordoztak, majd a szolgálatban következő társuknak továbbadtak.⁴¹ A 19. század végén a törzsökös halasiak még kifogásolták, ha a legény „más tizedbe” ment lány után.⁴²

Az 1734-ben telepített Duna–Tisza közti Kecel falut 1846-ban a helység vezetői öt tizedre osztották. A keceli tizedek lakóutcákat és szálláskerteket egyaránt magukba foglaltak.⁴³

A felsőbácskai Jankovác mezővárosban 1810-ben *utca kapitányok* működtek, akik elsősorban a tűzvédelmi rendelkezéseket igyekeztek betartatni a lakossággal.⁴⁴

Erdélyi települések negyedei, „utcai”, tizedei, tizesei

Az erdélyi szászok „szomszédságai”

Az erdélyi szász városok és szász falvak bizonyos önállósággal rendelkező, nagy múltú városrészeit, falurészeit, illetve a szász városi közösségek és faluközösségek önszerveződési alapegységeit németül *Nachbarschaft*nak, magyar fordításban *szomszédságnak* nevezték. Egy-egy *Nachbarschaft* jelenthetett egy-egy utcát, utcaoldalt, több kis utcából formálódott negyedet, illetve körülhatárolható terület birtokos szász családjainak együttesét.

Nagyszeben városa a 19. század közepéig 31, Brassó belvárosa 1870 táján 18, Brassó három külvárosa (Óbrassó, Bolgárszeg, Bolanya) 21 *Nachbarschaft*ból állt. A szász falvak általában 2-3-4-5-6 *Nachbarschaft*ra oszlottak. Legjellemzőbbnek tekinthetők azok a falvak, amelyek négy „szomszédságra” tagolódtak.

Városokban a háztulajdonos családfők, falvakban a házzal, beltelekkel, földdel rendelkező családos gazdák alkották a *Nachbarschaft*okat. A „szomszédságokba” tartozó családok száma 15-60 körül mozgott.

A nagyobb *Nachbarschaft*ok 2-4 tizedre tagolódtak, amelyek helyenként kútközösségek formáját ölthették.

A *Nachbarschaft* élén a *Nachbarhann*, *Nachbarvater*, *Ältester Wortmann* néven emlegetett „szomszédatyá”, „öregebb szomszédatyá” állt, akit kettő vagy négy évre szavazással választott a „szomszédság” tagsága. Munkájáért bért nem kapott. Saját közösségében nagy tekintélynek örvendett. Tevékenységével, élet-

⁴¹ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 1987. 142–146.

⁴² PAPP László 1941. 12.

⁴³ BÁRTH János 1984/a. 181., BÁRTH János 1984/b. 429.

⁴⁴ BL. V. 342/a. 1. dob. Jankováci tanácsülési jkv. 1810–1828.

vitelével példát kellett mutatnia. Ha vétséget vagy mulasztást követett el, sokkal súlyosabb büntetésben részesült, mint a „szomszédság” átlagos tagja.

Az öregebb „szomszédatyát” a közösségéért végzett munkájában a „fiatalabb szomszédatyát” segítette, akit némely helyiségekben ugyancsak szavazással választottak, másutt viszont az „öregebb szomszédatyát” jelölte ki helyettesének a fiatalabb gazdák közül.

A Nachbarschaft vezetőségéhez tartozott még egy idős háztulajdonosokból, gazdákból álló kis létszámú, 4-8 fős *tanács*. Az adminisztrációs munkát a szomszédsági *írnok* (Schreiber) végezte. A „szomszédság” vezetői szervező munkájuk során számíthattak a Nachbarschaft tizedeiben tevékenykedő *tizedesekre*.

A Nachbarschaftnak volt ládája, zászlaja, behívó táblája.

A faragott, festett ládában tartották a „szomszédság” iratait, pénzét, pecsétnyomóját. A díszes bútordarabnak legtöbbször két kulcsa volt. Egyiket az „öregebb szomszédatyát”, másikat a „fiatalabb szomszédatyát” tartotta magánál. Ha a ládának csak egy kulcsa volt, azt a fiatalabb vezető birtokolta. A láda viszont az „öregebb szomszédatyát” házában állt. Így csak akkor lehetett fölnyitni, ha mindkét vezető jelen volt.

Az „öregebb szomszédatyát” megválasztásakor a ládát, mint valami jelképet ünnepélyes menetben vitték a „szomszédság” új vezetőjének házához.

A „szomszédság” zászlaját ugyancsak a szomszédatyaválasztás utáni díszes felvonulás idején használták.

A behívó tábla a céhes behívó táblákhoz hasonlóan a helybéli hírközlés eszközének számított.

A szimbolikus jelentőségű tárgyakon kívül a „szomszédság” praktikus használati tárgyakat is birtokolt. Így többek között temetési felszereléseket; a lakodalmakban és halotti torokban használt, kölcsönözhető asztalokat, padokat, edényeket; a közös vigasságokon szerepet játszó értékes ón- és cserépedényeket; mérőeszközöket: vékákat, mérlegeket, súlyokat, mérőláncokat; közösen vásárolt gazdasági felszereléseket: borsórostákat, permetezőgépeket, állatbélyegző vasakat; tűzoltó-felszereléseket: létrákat, fecskendőket, csákyákat, vödöröket.

Némely szász falu templomerdőjében „szomszédságonként” tárolták a lakosok füstölt szalonnáját, kolbászát, sonkáját.

A Nachbarschaft életében jeles esemény volt az évi közgyűlés, amelyet farsang végén, húshagyó kedden tartottak. Az összejöveteleken a vezetők ítéleztek a közösségi normák megsértői fölött. A jelenlevők felvették a jelentkező új tagokat, akik legtöbbször az előző évben házasságot kötött új gazdák közül kerültek ki. Két- vagy négyévenként a gyűlés új „öregebb szomszédatyát” választott a „szomszédság” vezetésére alkalmas idős gazdái közül. Az új szomszédatyát a díszes viseletbe öltözött látványos menetben kísérték el a saját házáig, ahol a közösség tagjai bőséges vendéglátásban részesültek.

A Nachbarschaftok funkcióinak koronként változó gazdag sorát az alábbi feladatok megemlítésével szemléltetem: 1. A közös kutak tisztán tartása. 2. A tiszt-

taság és a rend megőrzése a „szomszédság” területén. 3. Temetések megszervezése. 4. Tűzvédelem. 5. Idegenek ellenőrzése. 6. Az erkölcsös magatartás betartatása, ellenőrzése. 7. Ítékezés a vétkesek fölött. 8. A vallásos élet, az istentiszteleteken való részvétel ellenőrzése, az egyházi értékrend védelme. (Nagy ünnepek idején a szász falvak lakossága „szomszédságonként” vett úrvacsorát.) 9. A városi, falusi közmunkákon való részvétel megszervezése, ellenőrzése, a távolmaradás büntetése. 10. Kölcsönös segítségnyújtás a „szomszédsági” tagok nagy életfordulói idején. 11. Kölcsönös segítségnyújtás a „szomszédsági” tagok nehéz helyzetbe kerülése, építkezés esetén. 12. Apaállatok, bikák, kanok tartása. 13. Bizonyos mezőgazdasági gépek beszerzése és a „szomszédsági” tagok rendelkezésére bocsátása.

Az erdélyi szász Nachbarschaftok első írásos említései a 16. századból származnak. 1526-ban Segesváron, 1533-ban Brassóban, 1563-ban Nagyszebenben már működött a „szomszédságok” szervezete. A 17. században a városi és a falusi „szomszédságok” egyaránt a szász lutheránus egyház befolyása alá kerültek. Alapszabályzataik, statútumaik fokozatosan egységesültek.

A városi Nachbarschaftok előbb veszítették el a jelentőségüket, mint a falusiak, amelyek az evangélikus egyház védőszárnyai alatt, nagyrészt kulturális feladatkörrel megérték a 20. század második felét is.⁴⁵

Az erdélyi román „vecinătate” és társai

Dimitri Gusti professzor kutatócsoportja két alkalommal, 1929-ben és 1932-ben végzett kutatómunkát a román lakosságú Fogaras környéki Drăgus faluban. A hajdani román határvédő katonák és az egykori jobbágyok utódait tömörítő 20. századi faluban a kutatócsoport találkozhatott a *vecinătate* néven emlegetett „szomszédságokkal”, amelyek sok leegyszerűsítéssel, átalakítással a szász Nachbarschaftok világát idézik. Sajnos a drăgusi román *vecinătate*ra vonatkozó történeti források nem kerültek elő, csak néprajzi, szociológiai kutatás rögzíthette életét. Így nem lehet tudni, hogy mióta létezett, és a Trianon előtti időkben miként működött.

Drăgus falu „szomszédságait” a Dimitri Gusti-féle kutatócsoport hajdani tagja, Henri Stahl mutatta be a román tudományosságnak.⁴⁶

1930 táján Drăgus falu 12 *vecinătate*ra tagolódott. A falurészeket és egyben szomszédsági közösségeket a következő neveken emlegették: *Vecinătatea*

⁴⁵ Kései „kortársként” magyarul Dörner Béla tudósított a szász „szomszédságokról”: DÖRNER Béla 1910. 78–84. – Viszonylag részletesen bemutatta a szász „szomszédságokat” MILLEKER Rezső 1939. 8–12. – A gazdag német irodalmat legutóbb magyarul összefoglalta és közvetítette: POZSONY Ferenc 1997. 17–45. – HAJDÚ Farkas-Zoltán 2001. 62–80. (Mindkettő további irodalommal!)

⁴⁶ STAHL, Henri 1936. alapján magyarul: HAJDU Farkas-Zoltán 2001. 86–93. – A falut a régi magyar helységnévtárak *Dragus* néven emlegették.

Biserici, Trâmbitasi, Husarii de sus, Husarii de jos, Codrari, Vâlcereni, Lăscali, Grădinari, Nighești, Rogozari, Răcești, Ulița Mare.

A falu minden román lakosa, származásra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül beletartozott valamelyik „szomszédságba”. A falu cigányai viszont nem lehettek tagjai egyik „szomszédságnak” sem.

A román „szomszédságok” laza szerveződések voltak. A szász Nachbarschaftokkal ellentétben nem rendelkeztek írott „regulákkal”, statutumokkal.

A „szomszédságok” élén álló szomszédatyákat „előre ki nem jelölt alkalomkor, előre meg nem határozott időre” választották meg. Az évenként tartott közgyűlésen legtöbbször az kapta a szomszédatyai címet, vagy az maradt a szomszédatyai funkcióban, aki a legtöbb pálinkát fizette a résztvevőknek.

A *vecinătate* vezetőjének legfontosabb feladatai a következőképpen összegezhetők: 1. A „szomszédság” valamelyik tagjának halála esetén megszervezte a sírásást. 2. Szervezte a szomszédságonként végzendő közmunkákat (patakok tisztítását, dögkút kiásását, útjavítást). 3. A „szomszédság” tagjai számára közhírré tette a halaszthatatlan hivatalos utasításokat, rendelkezéseket. 4. Szervezte a tűzvédelmet és a tűzoltást. 5. Szervezte az utcán elszórt trágya felszedését és eladását.

A drăgusi román *vecinătate* mint települési és társadalmi alegység nem volt társtalán Erdély románlakta tájain. A határőr katonaság kereteiben élő Beszterce-Naszód vidéki románság faluközösségei, valószínűleg felsőbb utasításra, tizeszerű aligazgatási egységekre tagolódtak.⁴⁷

Kolozsvár és néhány más erdélyi város fertályai, tizedei

Az újkori Erdély legfontosabb és legnépesebb városa, Kolozsvár a fejedelmi időkben, amikor magyar jellege dominánssá vált, fertályokra és tizedekre tagolódtott. A fertályok élén választott *fertálykapitányok*, a tizedek élén választott *tizedesek* álltak. A fertálykapitányok és a tizedesek közvetítők voltak a városi hatóság és a polgárság között.

A 16. század második felében a következő fertályok léteztek Kolozsváron: *Óvár, Magyar utcai fertály, Közép utcai fertály, Farkas utcai fertály, Monostor utcai fertály*. A fertályok városfalon belüli és városfalon kívüli utcákat egyaránt magukba foglaltak. Az 1554-től fennmaradt adókönyvek fertályok szerint rögzítették az adózó családfejek neveit. A névsorok terepbejárás alapján a tizedesek közreműködésével készültek. Idő múltával a városnegyedek száma szaporodott. 1740 táján az akkori tíz fertály hosszú időre állandósult.

A fertályok tizedekre oszlottak. 1596-ban, amikor a tatárok betörték Erdélybe, Kolozsvár 111 tizedből állt. A város vezetőségének határozata értelmében minden tizednek három puskást kellett kiállítani. A fejedelmi korszak letűnése

⁴⁷ IMREH István 1983. 69.

után a tizedbeosztás szerepe halványulni kezdett, a negyedbeosztás jelentősége viszont növekedett.

Egy 1585. évi kolozsvári városi statutum alapján a következőképpen határozható meg a fertálykapitányok és a tizedesek feladatai: 1. A város közérdekű határozatainak, rendelkezéseinek közhírré tétele. 2. A közrend fenntartása, a város „törvényeinek” betartatása. 3. Az adó kivetése és behajtása. 4. A bűnüldözés, a vétkesek bejelentése, előállítás. 5. A közmunkák kihirdetése és megszervezése. 6. A közegészség, a köztisztaság szabályainak betartatása. 7. A város védelme, őrizete. 8. A tűzvédelem.⁴⁸

A nagy múltú fejedelmi és püspöki székváros, Gyulafehérvár 1603-ban az alábbi fertályokra tagolódott: *Vár-fertály*, *Boldog-fertály*, *Lippa-fertály*, *Tövis-fertály*, *Tégla-fertály*.⁴⁹ Tizedek, fertályok alkották Dés és Zilah városát is.⁵⁰ Szamosújvár belvárosát a 18. század első felében a *Víz utca*, a *Közép utca* és a *Harmadik utca* alkotta. Hozzájuk társult a 18. század közepén a *Mező utca*. 1809-ben a négy utca élére *utca kapitányokat* neveztek ki.⁵¹

A mezősegi Szék nagy önállóságú „utcai”

Ifjabb Kós Károly 1958-ban tanulmányt írt a mezősegi Szék helység községi rendjéről, amelyet 1979-ben jelentetett meg. Ebben a tanulmányban részletesen leírta a táncéletéről elhíresedett nagyközség – hajdani szabadalmas város – autonóm utcáinak és tizedeinek működését. A tizedek és a némi önállósággal rendelkező településrészek magyar irodalma jórészt levéltári forrásokra épül. A 20. századi néprajzi kutatás a magyar nyelvterület középső részein már nem figyelhetette meg az utcák és a tizedek belső önállóságának megnyilvánulási formáit. Kós Károly azonban 1958-ban még néprajzi módszerekkel kutathatta ezt a témát Széken. Leírása, a 19. század végi és 20. századi széki példa, segítséget adhat más helységek legtöbbször szűkszavú levéltári forrásainak értelmezéséhez.

Szék mint nagy kiterjedésű és viszonylag nagy lélekszámú helység természeti okok miatt eleve három részre, három völgyre tagolódott. A három településrészt: *Felszeget*, *Forrószeget* és *Csipkeszeget* egy-egy *utca*ként emlegetik a székiek. Az *utca* szó itt nem egy közlekedő utat jelöl két oldalán házakkal, telkekkel, hanem településrészt, negyedet a rajta végigfutó főutcával és a hozzá kapcsolódó kisebb utcákkal. A jelentős önállósággal rendelkező utcák három csoportra, három közösségre tagolták a kifelé egységes közösségként mutató széki társadalmat: a felszegei, a forrószegei és a csipkeszegei közösségekre. A határ egy része közföld, például erdő, legelő volt, vagyis közösségi birtoknak számí-

⁴⁸ CSIZMADIA Andor 1942/a., KISS András 2003. 193–202.

⁴⁹ KOVÁCS András 1998. 11–12., 30–31.

⁵⁰ KISS András 2003. 197.

⁵¹ SZONGOTT Kristóf 1901. 175–176.

tott. A határ másik, magánbirtoklású része *utcák* szerint ugyancsak három egységre tagolódott. Elkülönülő határa és saját fordulórendszere volt Felszegnek, Forrószegnek és Csipkeszegnek. Az *utcahatárok* a kétnyomásos gazdálkodás követelményeinek megfelelően két-két fordulóra, a fordulók dűlőkre tagolódtak. A széki határ szántóföldeket, réteket magába foglaló része végeredményben úgy nézett ki, mintha három külön falu határa lett volna.

Az egy-egy utcában lakókat a határ *utca* szerinti tagolódása miatt nemcsak szomszédság kötötte össze, hanem szoros gazdasági érdekközösség és munkaszervezési kapcsolat is. Szék önkormányzati jogú három igazgatási alegysége: *szege, utcája* visszavezethető a 15. század közepéig.

Az *utcák* mint közösségek rendelkeztek földtulajdonnal. A három településrész szélén lévő *csordagyülekező* helyek és az apaállatok eltartásához szükséges földek természetes módon az *utca* közös vagyonát képezték. Emellé az utcaközösség más szántókat és réteket is szerzett, amelyeket bérbeadással hasznosított. 1948-ban Felszegnek 13, Csipkeszegnek 27, Forrószegnek 95 holdas *utcabirtoka* volt.

Az utcavagyon fontos hányadát jelentette a közösen tartott *utcabika* és *utcakan*. Az *utcagyűlések* megtartására használt *utcaházakat* bérelték. Itt kapott helyet az *utcaláda* is az *utcakasszával*.

A *porgolátkapuk* a község tulajdonában voltak, de felügyeletüket a három *utca* végezte. Az utcaközösség gondozta a saját határában lévő itatókutakat, dűlőutakat, sáncokat.

Az *utca* legfontosabb önkormányzati fórumát, az *utcagyűlést* általában a jeles napok előtti és utáni vasárnapokon hívták össze. A legtöbb gyűlést tavasszal tartották. Minden *utcabéli* házas férfinak szavazati joga volt. Az *utcagyűlés* minden fölmerült ügyben többségi szavazattal döntött. Például Forrószeg utca-szervezetének 1887-ben 33, 1932-ben 60 szavazó tagja volt.

Az *utca* első emberét, az *utcagazdát* háromévenként Szent György-nap táján választották az *utcagyűlés* szavazati joggal rendelkező résztvevői. Ugyancsak háromévenként választották meg az *utca jegyzőjét*.

Mindhárom *utca* két-két *tizedre* oszlott. A tized elsősorban közmunkaszervezési keretet jelentett. Az utcával ellentétben nem volt birtoka, vagyona. Élén a *tizedes* állt, akit a tizedbeliek választottak a jelentkezők közül. Jelentkező mindig akadt, mert a tizedes mentesült a tizedre eső közmunkák alól. A tizedes *szolgálatszerben* osztotta be a tizedbelieket közmunkára. A temetésre szóló meghívás is a tizedek szerint történt. A *temetési táblát* a tizedes indította el, és a tizeden végighaladva hozzá jutott vissza.

Az utcaközösségek rendszeres bérért fogadták meg az alábbi alkalmazottakat: két *polgárt* hírvivésre és a pásztorbérek összegyűjtésére, két *baktert* éjszakai vigyázásra, egy *utca-mestert* kút- és vályújavításra, öt-hat *hajtot* az utcahatár dűlő-

inek felügyeletére, különböző *pásztorokat az utcánként szervezett csordák, csürhék, nyájak legeltetésére.*⁵²

A székely tizesekről általában

A Székelyföld nagy részén az öngazgatási hagyománnyal és változó mértékű önállósággal rendelkező településrészt az újkorban a tized kifejezés tájnyelvi változatával, a *tizes* szóval jelölték. Települési, társadalmi és önkormányzati egységet képezett. Lakossága lokális társadalmi, szomszédsági csoportot alkotott, amelynek tizestudata összeegyeztetődött több hasonló csoport falutudatával, várostudatával.

A székely falvak és városok a 17–18–19. században tizesekre tagolódtak. Települési és társadalmi értelemben több tizes alkotta a falut és a várost.

Sajnos nem minden *tiz*, *tize*, *tizes* szóval vagy szóösszetétellel jelölt települési és társadalmi képződmény tekinthető valóságos tizesnek, ezért meg kell határozunk a tényleges tizes legfontosabb sajátosságait.

A székely tizesnek az újkorban a legtöbb esetben volt karakteres neve, választott vezetősege, alapszintű „rendtartó” igazgatási és büntető jogköre, saját adminisztrációja, írásbelisége. Rendelkezett vagyonnal. Lehettek birtokai, pl. erdői, legelői, kaszálói; állatai, pl. bikája, kanja; eszközei, tárgyai, pl. ládája, billegzővása, földmérő lánc, protokollumkönyve, számadáskönyve; pénzei, pl. pénzes ládában, kamatra kiadva magánszemélyeknél, bankban; épületei, intézményei, pl. temploma, kápolnája, temetője, keresztje, iskolája, kultúrháza; alkalmazottai, pl. pásztora, erdőőre, tanítója, harangozója.

A Székelyföld némely területén a 20. század második felében a hajdani tizeseket már csak földrajzi nevekben és népnyelvi adatokban lehetett föllelni. A nagy múltú autonóm falurészek a csíki tájakon őrizték meg legjobban hagyományos formájukat, szerepüket, működésüket. Ez a továbbélés azzal magyarázható, hogy a csíki tizesek egy része a 20. század elején *tizesközirtokossággá* alakult át.

A székely települések tizeseinek legrégebb írott emlékei a 16. század utolsó két évtizedéből származnak. Ez volt az a kor, amikor a székelyföldi írásbeliség a korábbinál jóval nagyobb méreteket öltött, és a szerencse is kegyeibe fogadta az ebből az időből származó iratok némelyikét.

1581-ben Gyergyóújfalu törvényének 6. cikkében írták: „*Ha valahol az falu határában vagy a falu között gonosz sár vagyon, és annak megtöltése falura vagy tizesre néz, a bírák meghirdessék, hogy megcsinálják*”.⁵³

1589-ben a székelyudvarhelyi esküdt polgárok és Istvánfi Kelemen perében hangzottak el udvarhelyi lakosok szájából a következő vallomásrészletek: „...*Istuanfi Kelemen dolgában tudom, hogj eskutsegeben az Zaldokban az Varga*

⁵² KÓS Károly 1980. 465–468.

⁵³ IMREH István 1983. 276.

Vczaban valo tizestul ket kalongiara valo zenat el kazaltak, vagj eo maga, vagy eoczie, ...”. „Tudom az mely feolde vagion Zabo Thamasnak az Botosban, egy darabott ortott vala, de az varos keoziben bocziata, az va[ro]s az Varga vczaban valo tizesnek ada, a’ teobbi rezeben iuta Zabo Thamasnak”. „...az Botosban vala Zabo Thamasnak foglalt erdeie, de vegre az varosnak kezibe bocziata es az varas tizesre ada, vgian azon feold Istuanfi Kelemennek juta.” „...az Zaldokban minekeonk attak vala fwett tizesben az Varga zerben, es Istuanfi Kelemen atiafiaival vagj eoczieu el ket kalongiara valott el vit benne, ...”⁵⁴

Ugyancsak 1589-ben kelt az a széki döntés, amelyben az udvarhelyszéki Bögöz falu tizesei kerültek szóba: „Valami fa oztas vegett es porongj veget beogeoziek: az cziomortan tizesse, Barra Balas, Czjfeo Antal teottek tilalmat vgian beogeoziek ellen Farkas Ferenczj, Beogeozy Andras ellen, Fekete Lukaczy ellen, Benczier Peter ellen, mind az harom tizes ellen. Vduarbiro vram meghzabaditotta az harom tizest benne”. „Cziomortan tizes” nevének értelmezéséhez szükséges megjegyeznünk, hogy akkortájt élt Bögöz faluban egy Csomortán János nevű többször emlegetett lakos, aki perekben prókátorságot is viselt.⁵⁵

1589-ben Mak Gergely homoródszentmártoni (udvarhelyszéki) lakos vádolta a „...homorod-zent-marthonj al-tizesbeljek”-et, mert azok megakadályozták, hogy barmaid a szabad nyomásra hajtassa. 1599-ben ugyancsak törvény elé hívták a homoródszentmártoni *altizesbelieket*. 1606-ban az *Altizes-belieknek* újra vitájuk támadt a *Feltizes-beliekkel* és a *Középtizes-beliekkel* bizonyos gyepük miatt.⁵⁶

1590-ben a farcádi (udvarhelyszéki) lófök és fejedelmi jobbágyok vádolták az ugyancsak farcádi, de *altizesbeli* Albert Gergelyt. A *feltizesiek* szerint Albert Gergely a falubeli három tizesre felosztott nyílföldek rendjét megzavarta. 1586-ban erőszakosan a *feltizesbeliek* földjén szántott és vetett. A perben név szerint is emlegették az öt farcádi tizes közül *Altizest*, *Feltizest* és *Középtizest*. Az alábbi szövegrészleteket a *feltizesiek* adták elő perük tárgyának ismertetése során: „... az falu... tilalmassath, melj tilalmas heljet hynak Hont Hegienek, vicinussa eggik felöl az farchadi alltizes, melj alltizesben ez felliel megh neweszett I. vagion, masik feleöl vgjan az farchadi keöszep tizes. Myerth hogj ez I. az alltizesbe vagion, my teöllink mas tizesben, azt az felliel megh newezetett helyet az falu, Farchad falwa fel oztotta tizes zamra, eöt tizesre, [de] ez I. azzal az eö rezzebeli feöldel megh nem elegetett, jeött rah az my rezzenkre, ki nekink jutott oztas zerinth feltizeswl”. „...eö nekys az eö resze ki vagion osztua az eö tizessewel eggyt azon ... tilalmasbol”. „Mikor az felliel megh neweszett feöldinket megh osztottuk volna faluul, tizes szamra, minth megh mondottuk, mindenik tizes megh

⁵⁴ USZO I. 39. p. 500–503. sor, 43. p. 695–698. sor, 34. p. 251–253. sor, 35. p. 302–304. sor.

⁵⁵ USZO I. 80. p. 127–131. sor, 325. p., 327. p.

⁵⁶ USZO I. 92. p. 3–4. sor, USZO III. 97. p. 5. sor, HAJDÚ Mihály – BÁRTH M. János 2005. 78–79.

tilta capitan vram, tizt tartonk peczietiwel, hogj mindenik tizes az eö tarsaiual eggjt tilalmasba tarcha".⁵⁷ A farcádi *Feltizest* emlegették 1595-ben is.

1596-ban székelyudvarhelyi nemesek, lófők és drabantok pereltek bizonyos udvarhelyi városi polgárokat egy rét birtoklása ügyében. A vallomástevő tanúk sokszor emlegették a vitatott rét tizesek szerinti felosztását: „...*mígh az bironak nem rendelek, addigh oztottak fel tizes zamra is, olljankor az nemesek is birtak, minth hogj eök is tizesbe voltak*”. „*Mikor tizesre oztottak, az bironak valo rendeles eleött, egj aranth birtak az nemesek is, de hogj el rendelek birora, nem birtak az füuet, hanem az faiat birtak*”. „...*előzer boriu kerth uala, attul el fogak, fel oztak tizesre, akkor mind egj aranth birtak ember zamra*”. „...*Malom Retinek hjttak, varos zamara volth. Elejn tizesre is oztottuk, hogj nem alkhattunk vegette*”. „...*Az kertet is tizes zamara oztottuk uala*”. „...*En nem tudom, hogj az nemesek birtak volna az vtan hogj birosaghra rendelek, merth akkor keuesen valanak, de az eleött varossal eggjt birtak azok tizessebbe, migh tizes zamra volt*”.⁵⁸

1596-ban két udvarhelyszéki, homoródalmási lakos, Bacsó István Deák és Benedek Péter perbe keveredett egy nyílföld birtoklása miatt. A tanúk vallomásaiban többször szerepelt a tizes: „... *az nyilat a tizes atta eö neki*”, „... *eö azert az nylerth perlett az tizessel s megh njerte*”. „... *monda Istuan Deak: hol attok füuet. Monda a tizes: mj nem adunk*”. „... *mikor Istuan Deak megh perlett a' tizessel es rah hoza az igaz teueöket, ki menenk mj tizessul, merth en is a' tizessel uagiok*”. „... *az tizesbelj ember vagiok*”.⁵⁹

1597-ben az Udvarhelyszéki Sófálván „*eöt tizes*”-ről esett szó,⁶⁰ Oroszhegyen ugyanabban az évben a „*Feltizest*” emlegették.⁶¹

Az alcsíki Csíkkozmás „megyéjének” 1608 és 1692 között többször kiegészített törvénye részletesen rendelkezett arról, hogy a kozmási pap épületeit, kerítéseit, illetve a kozmási „deák” épületeit, kerítéseit a Kozmás, Lázárfalva, Tusnád és Verebes falvakat magába foglaló „Kozmás megyéjének” melyik faluja, falurésze, tizese, utcája köteles javítani.⁶²

Csíkszentmihály „megyéjének” 1622. évi törvénye úgy rendelkezett, hogy ha valaki *szénafívit* vagy szántó nyílföldjét el akarja adni, először a „... *helyi tizesit kínálja meg vele*”. Ennek a „megyetörvénynek” az 1639. évi kiegészítésében emlegették Csíkszentmihály *altizesét* és *feltizesét* mint az elvesztett zálogok őrzési helyét.⁶³

⁵⁷ USZO. I. 176. p. 10–17. sor, 28–29. sor, 33–36. sor, II. 179. p. 10. sor.

⁵⁸ USZO. II. 260. p. 41–43. sor, 261. p. 72–74. sor, 87–88. sor, 96–97. sor, 100–101. sor, 113–115. sor.

⁵⁹ USZO II. 286. p. 4–5. sor, 11. sor, 28–30. sor, 38. sor.

⁶⁰ USZO II. 343. p. 27. sor.

⁶¹ USZO II. 344. p. 5. sor.

⁶² IMREH István 1983. 290.

⁶³ IMREH István 1983. 298., 300.

A háromszéki Zágon 1680 körül keletkezett falutörvényében szerepelnek azok a falubeli személyek, akiket a faluközösség megbízott a határpásztori teendők ellátásával. A névsor második felében a következő megfogalmazás olvasható: „Az szabados részről minden tizesből egyet-egyet, úgymint alsó Tatárszegből Álbu Benedeket, Felső Tatárszegből Albu Pétert, Der[ék]szegből Barra Jánost, Közép Tizesből Izsák Jánost, Guruzda Tizesből Guruzda Györgyöt, Felszegből Bács Istvánt, Sáska Tizesből Andók Imrét, Hosszú Tizesből Török Andrást”.⁶⁴

A háromszéki Zalán 1699. évi falutörvénye többek között rendelkezett arról is, hogy a határ Nyíres nevezetű részét tizesek szerint kell felosztani: „Nyírest, az mint a falu megegyezett, tizes számra hogy ^{feloszt}tották, úgy birják, és az tizek magok között annak idejében osszák el”.⁶⁵

A háromszéki Úzon 1699. évi falutörvénye a tanórák kapuk gondozását, felügyeletét a falubeli tizesek kötelességévé tette: „A tanorakkapukat a négy tizbeli emberek tartsák, ki-ki a maga tiziben. És mivel az ötödik kapu tiz nélküli, ...melyet elsőbben tartson egy esztendeig Feltiz, másodikban Középtiz, harmadikban Nagytiz, negyedikben Nemestiz, et sic per consecvens”.⁶⁶ Úzon négy tizesét, név szerint pedig a Középtizet és a Nemestizet 1715-ben is emlegették, amikor a faluközösség meghatározta a határpásztorság rendjét.⁶⁷

Csikszentgyörgy Körösmény tize 1619-ben már saját konstitúciót íratott magának.⁶⁸

A régi írott adatok sorát szaporíthatnánk még a tizesekre vonatkozó helynevekkel. Példaként említhetjük a bikfalvi (Háromszék) *Altizest* 1593-ból, a menasági (Alcsík) *Ujfalut* 1635-ből, a szintén menasági *Pottyondot* 1651-ből, az ugyancsak menasági *Tizes útját* 1687-ből, a csikszentimrei *Bedecs* (1631, 1656, 1670), *Tenkeszeg* (1666, 1669), *Sándorszeg* (1671), a csikszentgyörgyi *Körösmény* (1567), *Jenőfalva* (1567), a csíkbánkfalvi *Ittkétfalva* (1576), *Kotormány* (1567), *Patakfalva* (1637) tizesneveket.⁶⁹

A tizesekre vonatkozó 18–19. századi történeti adatok mennyisége oly nagy, hogy itt el kell tekinteni felsorakoztatásuktól.

A 18–19. századi tizesadatok kapcsán szükséges utalnom arra, hogy a bővebb információ nélküli, egy-két szavas nyelvi adatok, miként a korábbiak is, óvatosan kezelendők. Különösen a *személynév* + *tize* kifejezések, illetve a *tizedes* szó előfordulásai követelik meg a kutató alapos tájékozódását, ha el akarja kerülni, hogy az adatok esetleg félrevezessék. A *tiz*, *tize*, *tized* szó nem biztos, hogy min-

⁶⁴ IMREH István 1983. 329.

⁶⁵ IMREH István 1983. 333.

⁶⁶ IMREH István 1983. 338.

⁶⁷ IMREH István 1983. 344.

⁶⁸ BÁRTH János 2007. 47–49., 102., 333–334.

⁶⁹ BOGÁTS Dénes 1929. 57., HAJDÚ Mihály – MAKAY Emese – SLÍZ Mariann 2006. 17., 18., 23., 25., 32–33., 62., BÁRTH János 2007. 45–54.

dig territoriális és társadalmi alegység értelemben vett autonóm falurészt, *tizest* jelent. Előfordulhat, hogy katonai egység, valamiféle akciócsoport, tűzvédelmi beosztás, közigazgatási tevékenységet könnyítő körzet húzódik meg mögötte. A *tizedes* sem mindig az autonóm tizes élén álló választott *tizesbíró*t jelenti. Vonatkozhat katonai egység vezetőjére, különleges feladatot végrehajtó akciócsoport vezetőjére, hajdúszerű rendfenntartó szolgáléjére, a közigazgatás akaratát végrehajtó személyre is.⁷⁰

A székelyföldi, különösen a csíkszéki falvak tizeseinek neveit a 19. század közepe óta többen többször igyekeztek számba venni és megörökíteni. 1853-ban Benkő Károly, 1869-ben Orbán Balázs, 1933-ban Bartalis Ágost, 1938-ban Endes Miklós korábbi, főleg 1938. évi gyűjtései alapján 1977-ben Vámszer Géza közölte a csíki tizesek listáit. Különösen Vámszer Géza áldozott sok energiát arra, hogy a csíki falvak tizeseinek neveit feltárja és megörökítse.⁷¹

Ha egy-egy falu estében összevetjük a fent felsorolt szerzők által közölt tizesneveket, azonnal föltűnik, hogy sok és jelentős az eltérés. Alábbiakban bemutatok néhány példát az eltérésekre:

Csíkmindszent tizesei:

Orbán Baláznál: 1. Sillók tize, 2. Málnásiak tize, 3. Templom tize, 4. Józsa tize, 5. Felső- vagy nagy Boroszló, avagy Nagyok tize, 6. Közép-Boroszló vagy Ambrusok tize, 7. Alsó-Boroszló vagy Ladók tize. Endes Miklósnál: 1. Boroszló, 2. Nagyok, 3. Józsa, 4. Ambrus, 5. Hosszúaszó. Újabbak: Sallók, Bedők. Vámszer Gézánál: 1. Sillók tizese, 2. Templom tizese, 3. Józsa tizes, 4. Nagy tizes vagy Bíró tizes, 5. Kisboroszló vagy Ambrus tizes, 6. Nagyboroszló vagy Ladók tizese, 7. Hosszúaszó tizese.

Csíkszentsimon tizesei:

Orbán Baláznál: 1. Felszeg, 2. Kútszeg, 3. Kápolnaszeg, 4. Bolhaszeg. Endes Miklósnál: 1. Bolhaszeg, 2. Kútszeg, 3. Kápolnaszeg. Vámszer Gézánál: 1. Tulitok utcája, 2. Kútszeg vagy Felszeg, 3. Kápolnaszeg.

Csíkszentimre tizesei:

Orbán Baláznál: 1. Pálszeg, 2. Sándorszeg, 3. Felszeg, 4. Bedecs, 5. Tenkeszeg, 6. Alszeg. Endes Miklósnál: 1. Sándorszeg, 2. Pálszeg, 3. Tenkeszeg, 4.

⁷⁰ Vö.: az egyház által pl. kerítéskészítésre szervezett altorjai akciőközösségekkel (COROI Artur 2000. 139–140.), az ozsdolai kerítéskészítő csoportokkal (IMREH István 1983. 426.), az 1844-ben létrehozott szentkatolnai tűzvédelmi egységekkel (IMREH István 1983. 502.), a közigazgatást segítő korondi 12 tizeddel, amelyek közül kettő a XX. század elején a Pálpataka és Fenyőkút nevű tanyás területre vonatkozott. (ISTVÁN Lajos 2000).

⁷¹ BENKŐ Károly 1853., ORBÁN Balázs 1868–1873. II., BARTALIS Ágost 1933., ENDES Miklós 1938. 41–43., VÁMSZER Géza 1977. 259–284.

Oltelve, 5. Alszeg, 6. Felszeg, 7. Bedecs. Vámszer Gézánál: 1. Alszeg, 2. Pálszeg, 3. Sándorszeg, 4. Felszeg, 5. Bedecs.

Csíkszentkirály tizesei:

Orbán Baláznál: 1. Poklonfalva, 2. Kincsesszeg, 3. Tiva, 4. Elvei. Endes Miklósnál: 1. Kéncseszeg, 2. Poklonfalva, 3. Tiva, 4. Kövecs, 5. Templom. Vámszer Gézánál: 1. Kincse-szeg (vagy Kencse-szeg), 2. Poklonfalva, 3. Tiva, 4. Templom tizeze, 5. Bak alja.

A példák további szaporítása nélkül is megállapítható, hogy az egyes közlések között az eltérések jelentősek és számottevőek.

A tizesek számában és nevében egy évszázad alatt mutatkozó különbségek sokféle okkal magyarázhatók. Az egyik alapvető oknak magát a tényleges változást tekinthetjük. Évtizedek alatt bizonyos tizesek egymásba olvadtak, mások korábbi tizesekből kiváltak. Az új falurészek létrejöttével új tizesek keletkeztek. Egyes nevek elhalványultak, mások fölerősödtek, ismét mások egyszerűsödtek. A másik ok talán a kutatás és a közlés módszerében keresendő. Ez elsősorban Endes Miklós és Vámszer Géza nevei esetében jöhet számításba, hiszen mindkettőjük közlése két háború közötti lejegyzésen alapul, következésképp kevésbé indokolt a nevek különbözősége. Úgy látszik azonban, hogy az adatgyűjtések során az adatközlők keverték a falurész és a tizes fogalmát, holott a kettő sok esetben nem volt azonos. Bizonyára a tizesek határait sem értelmezték egyformán a falvakban élő adatszolgáltatók. Sok gondot okozhattak a tizesek utcái vagy más alegységei, amelyek a napi szóhasználatban néha tizesenként jelentek meg. Előfordult, hogy az alegység nevében szerepelt a tizes szó, holott az alegység valójában egy nagyobb tizes része volt.

Mindez azért volt lehetséges, mert a Székelyföldön a tizes mint települési és öngazgatási keret keveredett a nemzeti településrend családi bokraival. Sok esetben a valamely család nevét viselő településrész nevében a tizes szó is helyet kapott, holott a családnév + tizes szó kombinációval jelölt településrész vagy társadalmi csoport valójában nem mindig volt valóságos tizes. Kevésbé okozott zavart, ha a családnevet tartalmazó településrésznevekben a *tizes* szót az *utca* kifejezés helyettesítette.

A tizesnevek „burjánzásának” helyes értelmezése érdekében szükségesnek látszik, hogy történeti és tartalmi értelemben megkülönböztessünk *tényleges tizeseket* és *szóvirág tizeseket*.

A tényleges tizesek a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek történetének tanúsága szerint évtizedek, sőt évszázadok alatt folyamatosan működő, közfö-

deket birtokló, saját írásbeliséggel rendelkező, jól körülhatárolható, állandó települési, társadalmi, önkormányzati alegységek voltak.⁷²

Ezzel szemben a szóvirág tizesek nem voltak a fenti értelemben vett igazi tizesek, csak nevükben szerepelt a Székelyföldön mindenféle különállásra, csoportosulásra könnyen osztogatott tizes szó. Olyan csoportoknak tekinthetők, amelyek mögött rokon familiák együttese, nemzetségi településrend, domináns család köré formálódó gazdasági akcióközösség, például esztenatársaság, cimboraság szerveződött.

A falvakat, mezővárosokat alkotó székely tizesek mint az önkormányzatiság különböző mértékével rendelkező településrészek morfológiai szempontból kétféle képet mutattak az újkori évszázadokban. Sok esetben összefüggő, egységes településtömb könnyen vagy nehezen elhatárolható részeiként érintkeztek egymással. Máshol kis falvacskák gyanánt elkülönültek egymástól. Bizonyos csoportjuk alkotta a széttagolt, de egységes komunitásként értelmezhető falut.

Az elkülönülő tizesek legjellemzőbb, leglátványosabb példái Csíkszentléleken és Csíkmindszenten találhatók. Hosszan elnyúló, összefüggő településtömb részeiként sorakoztak – Kotormány kivételével – a Fiság patak völgyében a közös „megyét”, vagyis egy egyházközséget alkotó, összeépült Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva tizei.

Csíkszentlélek tizei

Duka János 1978-ban néprajzi jellegű tanulmányt közölt Csíkszentlélek tizeiről. Leírása jól ábrázolja az egymástól távol eső székely tizesek 20. századi életét.

Csíkszentlélek a 20. század elején négy tizesből állt. A négy tizes a 20. század első felében úgy élt, mint négy apró falucska. Önálló határuk volt, amelyet 1933-ig fordulórendszerben műveltek. A „tizesrészhez” való jog, a tizesbeli birtoklás joga a tizes területén fekvő ősi belsőséghez volt kötve. Az 1870-es évekig, illetve az „arányosításig” létezett a tizesek közös földvagyonára. A négy tizeset a közös község háza, templom, iskola, a közbirtok, valamint a csíkszentléleki komunitásba való tartozás tudata és ténye kapcsolta egybe.

A tizes élén a választott *tizesbíró* állt. Munkájában egy *tizespolgár* segítette. Választott tisztségviselő volt még a *határbíró*. A *bakternek* nevezett éjjeliőröket és a *hajtónak* nevezett mezőőröket fizetésért alkalmazták a tizesek.

⁷² Sok évvel ezelőtt, irodalmi adatokra hagyatkozva, tereptapasztalatok nélkül magam is a tizesek változékonyságát, mozgékonyágát hangsúlyoztam (BÁRTH János 1996. 164.) A tizesek írásbeliségének fennmaradt dokumentumait kutatva és 20. századi működésük néprajzi emlékeit tanulmányozva a tizesek múltjában ma inkább a stabilitást, a folytonosságot látom jellemzőnek. A mozgékonyág, a változékonyság a szóvirág tizesek sajátosságának tűnik. (A tizesek osztódásának, átalakulásának nehézségeire lásd: IMREH István – PATAKI József 1992. 92–93.)

Minden tizesnek külön *juhserege* és *esztenatársasága* volt. A tizesenként szervezett juhtartás ügyeit az *esztenabíró* intézte. Minden tizes külön tartotta kenderföldjeit.

A tizesbíró számára sok feladatot adott az útépités, útjavítás, sáncásás, kö-zépület-javítás, kerítésjavítás céljából meghirdetett rendszeres és gyakori köz-munkák szervezése.⁷³

Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva tizei

Az Alcsíki-medence keleti szélén fekvő Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva egy „megyét”, vagyis egy egyházközséget alkotott. Az összeépült két falu közös határán, de szentgyörgyi területen állt a „megyés templom”.

Szentgyörgy faluközösségét a következő tizesek alkották az újkorban: *Háromtizes*, *Jenőfalva tizes*, *Körösmény tizes*. Bánkfalva az alábbi tizesekre tagolódott: *Ittkétfalva tizes*, *Simószege tizes*, *Martonos tizes*, *Altizes* és a többitől elkülönült fekvésű *Kotormány tizes*.

A tizesek lélekszáma fölöttébb változó képet mutatott. 1829-ben Körösmény tizesben 344, Ittkétfalva tizesben 436, Simószege tizesben 209, Altizesben 379 fő lakott. 1857 táján Háromtizes 638 főt mondhatott lakosának. A tizesek népességének arányát jól tükrözi az 1917. évi *kepelajstrom*. Akkor Háromtizesben 172, Jenőfalva tizesben 168, Körösmény tizesben 92, Ittkétfalva tizesben 121, Simószege tizesben 51, Martonos tizesben 52, Altizesben 97, Kotormányban 37 *kepefizetőt* vett számba a lista készítője.

Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva tizei a jól működő faluközösségek falu-törvényeihez hasonló *tizeskonstitúciókat*, tizestörvényeket alkottak a maguk számára. Ezekre rendszerint hivatkoztak határozataik során. Körösmény tizes már 1619-ben konstitúciót fogalmaztatott magának, hogy ezáltal megvédelmezze tilalmas erdejét. Bánkfalva alsó három tizesének: Altizesnek, Martonos tizesnek és Simószege tizesnek birtokos gazdái 1700-ban alkották meg közös erdővédő és erdőhasználó törvényüket. Háromtizes 1795. évi konstitúciójának középpontjában a földrajzi nevekkal körbehatárolt új tilalmas erdő kijelölése állt. A csíkszentgyörgyi tizesek még 1848 után, az ún. polgári korban is alkottak konstitúciónak nevezett tizestörvényeket. Jó példa erre Jenőfalva tizes 1860. évi, valamint Körösmény tizes 1870. évi és 1882. évi tizestörvénye.

Azokat a törzsökös családfőket, akik a fizetnivalók lefizetésével, áldomás-ivással tizesük valamelyik gyűlésén „béüsmertették magukat”, vagyis, akik teljes jogú birtokosai lettek tizesük tilalmasának, igen változatos módon jelölték a 18–19. században. Legtöbbször a *bébíró*s, a *tilalmasba bébíró*, a *birtokos*, a *tag*, a *részes a tilalmas jussában*, a *tizes kebelén való* kifejezéseket használták meghatározásukra.

⁷³ DUKA János 1978.

A tizesben lakás, a megfelelő nagyságú tizesbeli beltelek birtoklása, illetve a „béüsmertetés” rítusának megtörténte révén szereshető tizesbeli *jóg* „belépöt” biztosított a tizes közvagyonának haszonélvezetéhez, de a tizes terheinek viselésére is kötelezett.

A tizes életére, vagyonára kiható fontos döntéseket a tizes tagjainak közgyűlése hozta meg. A közgyűlések közötti hónapok alatt a tizes aktuális ügyeiben a legkülönbözőbb neveken emlegetett *tizestanács* döntött.

A tizes élén álló választott vezető tisztségviselőt a csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek népe évszázadokon át leginkább a *tizesbíró* és a *főerdőbíró* megnevezéssel illette. A két kifejezés egymás mellett élt. A *tizesbíró*t inkább a mindennapi beszédben, a *főerdőbíró*t a hivataloskodó iratokban, jegyzőkönyvekben használták. A *tizesbíró* tisztségnev a tizes tényleges vezetőjének szerepére utal. A *főerdőbíró* kifejezés azzal a ténnyel kapcsolatos, hogy a tizes választott vezetőjének tevékenysége első helyen a *tilalmasnak* nevezett tizeserdő sorához, védelméhez, haszonvételéhez kötődött.

A tizesbíróat elsősorban *viceerdőbírók* segítették munkájában, akik a tizesen belüli kisebb szomszédási csoportokat képviselték. A tizeserdők őrzése számított a legfontosabb teendőjüknek. A tizesgyűlések jegyzőkönyveit a *tizesjegyző* írta protokollumkönyvbe. Ő öntötte formába a tizesbíró számadásait, és ő fogalmazta a tizes szerződéseit, leveleit is.

A falvakhoz hasonlóan a 19. század második felében a nagyobb tizeseknek is volt *korombírójuk*, *bikabírójuk*, *kápolnabírójuk*.

A hazajáró csordák tizesenként szerveződtek. Pásztoraik a tizesek „alkalmazottai” voltak. A tizesbeli gazdák csordába adott állataira a tizes *tehénpásztor*a és *sertéspásztor*a vigyázott. Néha külön *lópásztor* és *kecskepásztor* is segítette a nyári legeltetést. Némely tizes *téli sertéspásztort* és *makkos sertéspásztort* is fogadott a tizestilalmasba felhajtott téli sertéscsordája mellé.

(A havasi *esztenák* juhásztorait: *bácsait*, *pakulárjait* nem a tizes, hanem a tizesenként szerveződő *esztenatársaságok* fogadták. A kintháló havasi csordák mellé a „nagy” közbirtokosság állított pásztorokat.)

A 19. század középső harmadában Háromtizes maga tartotta iskolájának tanítóját. A templomos tizesek, pl. Háromtizes, Altizes, Kotormány harangozót is alkalmaztak.

A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek hegyi birtokai, kevés kivétellel, hatalmas tömböt alkottak a Csíki Havasok nyugati peremén, a Fiság patak és a mellette húzódó hosszú belterület keleti oldalán. A tizesbirtokok tömbje a tizesek völgybeli sorrendjében tagolódott. Fent, északkeleten Háromtizes birtokával kezdődött a sor, amely alul Kotormány és Altizes birtokával zárult.

A 19. század végén a három szentgyörgyi tizes nagyjából egyforma nagyságú, egyenként körülbelül 400 kataszteri hold körüli birtokkal rendelkezett. Változatosabb képet mutattak a bánkfalvi tizesek birtoknagyságai. Több mint 300

holdjával vezetett Ittkétfalva tizes. Altizes és Martonos tizes 200 hold körüli, Simószege tizes és Kotormány 100 holdnál kisebb területet birtokolt.

A tizesbirtokok területének nagy részét erdő borította. A falu felé eső erdőszélen bokros, *ciheres* sáv húzódott. Ebből az előerdőből formálódtak a 19–20. század fordulóján, jórészt felsőbb szorgalmazásra, a tizeslegelők.

A tizestagok évente egyszer, *szabadításkor* vághattak maguknak *egy terű fát* a tizes tilalmas erdejének vágásra kijelölt területén. A visszaélések elkerülése érdekében az *erdőlés* rendjének, a tizestagot illető fajrandóság igénybe vételének szigorú szabályai alakultak ki.

A tilalmasbeli *pusztákat* és *cihereket* elsősorban arra használták, hogy *feltiltás előtt* és a *felszabadítás után* területükön legeltek a tizestagok családi pásztorolási igásállatai.

A tizestemplomokat és a tizeskápolnákat a hozzájuk kötődő tizes tagjai építették, javították, gondozták. Harangozóik a tizestől kapták járandóságukat.

A templommal, kápolnával rendelkező tizesek a saját tizestemplomuk búcsúnapján vendéglátással egybekapcsolt vidám „torkosbúcsút” tartottak. A tizesbúcsúk a 21. század elején is a tizesidentitás kiváló megnyilvánulási alkalmai, a tizesben élők és a tizesből elszármazottak nagy találkozási lehetőségei. A tizesbúcsúja a tizest jelképező, a tizest megjelenítő nap, a naponta megélt és az emlékekben élő tizes ünnepe.

A mindenkori köztemetőn kívül „Szentgyörgy megyéje” területén a 19–20. században létezett három tizestemető is, mégpedig Háromtizesben, Altizesben és Kotormányban. Kerítéseik javítása, pótlása gyakori tizesközmunkának számított. Belső rendjükre a tizesharangozók felügyeltek. A tizesek temetőibe legtöbbször csak a „*tilalmasba bébiró*” tizestagok, illetve azok családtagjai temetkezettek.

Csík-szentgyörgyön és Csíkbánkfalván magánszemélyek, családok, szomszédsági csoportok, tizesenként szerveződő rózsafüzér társulatok egyaránt állítottak kúpos zszindelytetővel ellátott, gyakran feliratos, díszesen faragott szabadtéri fakereszteket. A keresztállítás, a keresztfenntartás, a keresztmegújítás terhéből és dicsőségéből kivették részüket a tizesek is.

Háromtizes az 1930-as évek első felében nagy anyagi áldozattal és rengeteg közmunkával a 21. század elején is álló, közösségi házként működő *tizesházat* épített.

A tizesházban rendezett lakodalmak, keresztelők, „kicsengetési vacsorák” alkalmával, olyan étkészlettel terítenek, amelynek piros szélű, zöld feliratos, fehér alapszínű táljait, tányérjait, csészéit Háromtizes készítette a gyulafehérvári porcelángyárban, 2006-ban. A több száz darabos készlet valamennyi edényén „Háromtizes közbirtokossága” felirat díszleg, jelezve a tizesidentitás elevenségét.⁷⁴

⁷⁴ BÁRTH János 2007., BÁRTH János 2014.

A székely tizesek továbbélése

A székely tizesek többsége a 19. század második felében nehezen birkózott meg a magyar polgári kor közvagyonát és falurész-autonómiát nemigen toleráló törvényeivel. Feladta a harcot, és szaporította azoknak a tizeseknek a számát, amelyek Marosszéktől Háromszékig történeti emlékek, sőt helynevek gyanánt érték meg a 19. század végét.

A csíki és gyergyai táj némely tizesei azonban vállalták a küzdelmet, *közvagyon-tulajdonosként tizes-közbirtokosságokká* alakultak át, és a hajdani kommunális feladatát átvéve tizesbirtokosságok formájában próbáltak beilleszkedni a polgári életrendbe. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek az utóbbiak közé tartoztak. A 19–20. század fordulóján a két falu mind a nyolc tizes tizes-közbirtokossággá alakult. Ezáltal megőrizte a *tizestilalmast*, és sikeresen átvészelte a 20. század első felének világháborúkkal, impériumváltozásokkal terhelt éveit. Ami nem sikerült a magyar és a román polgári törvényhozásnak, közigazgatásnak, azt néhány tollvonással megoldotta a román proletárdiktatúra. 1949-ben a román állam rátette kezét a tizesek több évszázados közös vagyonára, és ezzel kihúzta a talajt a tizes-közbirtokosságok lába alól. A sors fintora, hogy azokat a tizes-közbirtokosságokat, amelyek túléltek a polgári társadalom ideológiai individualizmusát, az a szocialistának hirdetett társadalmi rendszer szüntette meg, amelyik ideológiai értelemben a közösségi vagyon és a kollektív gazdálkodás megvalósítását tűzte zászlajára. Ahelyett, hogy az új társadalom prófétái a tizesektől tanulták volna el a közös vagyon közös hasznosításának sok évszázados tapasztalatot felhalmozó módszertanát, idegen mintákat, íróasztalnál kitalált ideológiákat követve teremtettek a magyar, a román és a szász lélektől egyaránt idegen kollektív gazdálkodást. A szocializmus évtizedei alatt a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek kénytelek voltak nélkülözni korábbi gazdasági szerepüket. Hajdani sokszínű működésük világából elsősorban a szakrális feladatok maradtak meg, különös tekintettel a tizestemplomok, tizeskápolnák, tizestemetők fenntartására. A romániai rendszerváltás után, az 1990-es években a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek felélénkültek szakrális tevékenységre korlátozott csendes szendergésükből. Előkerültek a hajdani *bébírós* listák. Gyűlést gyűlés követett. A tizesbirtokosságok megválasztották új vezetőseiket. A régi tizestagok és utódaik nagy igyekezettel követelték vissza a tizesek tilalmasait és legelőit. A kitartó helyi és parlamenti harcnak meglett az eredménye.

A romániai 2000/1. sz. törvény alapján a „nagy közbirtokosságokhoz” hasonlóan a tizes-közbirtokosságok is fokozatosan visszakaphatták erdőiket és legelőiket. Csíkszentgyörgyön és Csíkbánkfalván, a Székelyföldön egyedülálló módon, a két „nagy közbirtokosság” mellett a nyolc hajdani tizes-közbirtokosság is újjáalakult. 2007 októberében a csíkszentgyörgyi közbirtokosság 3635,12 hektár, a bánkfalvi közbirtokosság 3424,75 hektár erdőt és legelőt birtokolt. A két falu

nyolc tizes-közbirtokossága együttesen 1439,30 hektár erdőt és legelőt mondhatt magáénak. A tizesbirtokok sikeres visszaszerzése után újra felerősödött és jellemzővé vált a tizesek gazdasági tevékenysége, szerepe. Mellette azonban átöröklődött, megőrződött a szocializmus évtizedei alatt jószerével kizárólagossá vált szakrális szerepük is.

2002 és 2007 között Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva mind a nyolc tizesese maga kezelte visszaszerzett birtokait.

A tizes-közbirtokosságok éves bevételei, Háromtizes és Jenőfalva tizes példái alapján, a 21. század elején a következő tételekből származtak: faeladás, legelő-taxa, tizesház bérleti díja, tizeskaszálók bérleti díja. Ezekhez társult a 2010-es évek első felében az Európai Uniótól, illetve a román államtól kapható terület-alapú támogatás, amelyből a tizes-közbirtokosságok részesedést fizetnek tagjaiknak.

A tizes-közbirtokosságok 21. század eleji kiadásait a következő tételek jelentették: erdőöriztetés, területadó, csemeteültetés, csemetegondozás, épületadó, könyvelési költség, személyi költség.

2006–2007 táján kialakult az a gyakorlat, hogy a gazdálkodás során keletkezett hasznot a tizesek olyan célokra költötték, amelyek a tizeslakók összességének érdekeit szolgálták. Például Háromtizes sokat költött a *tizesház* felújítására, a tizestemplom oltárának aranyozására. Ravatalozót épített a tizestemetőben. Jenőfalva tizes évtizedek óta hiányzó Fiság-hidakat pótolta stb.

A 21. század elejétől újra a tizesek szervezték a tizeslegelőkön legelésző szarvasmarha csordákat. 2006-ban Háromtizes csordájában 250, Jenőfalva tizes csordájában 100, Körösmény tizes csordájában 100 fejőstehén járt. A hazajáró csordák pásztorait a tizes-közbirtokosságok vezetősége fogadta.

A tizes-közbirtokosságok a régi mód szerint a 21. század első másfél évtizedében is szerveztek közmunkákat. A tizestagokkal javították a tizesbeli és a mezőre vezető utakat, tisztították az árkokat. *Borsikabokrok* és más nemkívánatos növények eltávolításával „takarították” a tizeslegelőket. Hidat javítottak. A tizesek listákat készítettek a közmunkát végzőkről és a közmunkát elmulasztókról. A listákat felolvasták a tizesgyűléseken.

A fentebbi rövid bemutatás azt sugallta, hogy a maradék székely tizesek a 20. század második felének folytonosságbontó kora után a harmadik évezred hajnalán újra hagyományokban gyökerező eleven életet éltek. A megállapítás kétségtelenül igaz, de hozzá kell tennünk, hogy a csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tizesek a 21. század elejére a csíki tájon is egyedül maradtak. Elevenségükkel a székely múlt társadalomszerveződési, közigazgatás-történeti, birtoklástörténeti, településnéprajzi reliktumává váltak.⁷⁵

⁷⁵ BÁRTH János 2007. 326–330., BÁRTH János 2012. 298–317., BÁRTH János 2011/a., BÁRTH János 2011/b.

IRODALOM

BARTALIS Ágost

1933 Adatok a székelyföldi tizesek megismeréséhez. Csíki Lapok
1933. 19., 21.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

1987 A Jászkun Kerület helységeinek közigazgatási szervezete
(1745–1848)
Cumania 10. 119–153.
Kecskemét

BÁRTH János

1984/a Kecel története és történeti néprajza a kései feudalizmus idején
(1734–1848)
In: Báর্থ János (szerk.): Kecel története és néprajza. 77–325.
Kecel

1984/b Kecel településtörténetének alakulása
In: Báর্থ János (szerk.): Kecel története és néprajza. 423–434.
Kecel

1996 Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya
Kalocsa

2007 Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi
tizesek működése a XVII–XIX. században
Kecskemét

2011/a Székely közbirtokosságok a 20. század első felében
In: Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek,
mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21.
század)
Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae XXXVIII (2010).
51–63.
Eger

2011/b Székely közbirtokosságok a 21. század elején
Báর্থ János beszélgetése Kézdi József és Kánya Imre csík-
szentgyörgyi közbirtokossági vezetőkkel
In: Petercsák Tivadar (szerk.): Tradicionális agrárközösségek,
mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21.
század)
Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae XXXVIII (2010).
205–209.
Eger

2012 Szentgyörgy megyéje Alcsíkban. Esettanulmány a katolikus
székelység egyháztörténetéhez és társadalomnéprajzához
Kecskemét

- 2014 A székely tizes, a falurésznyi szomszédsági közösség
In: Nagy Janka Teodóra (szerk.): Tanulmányok Tárkány Szűcs
Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére
(Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 1.). 81–100.
Szekszárd
- BELLON Tibor
1993 A település
In: Grin Igor – Krupa András (szerk.): Békéscsaba néprajza.
113–131.
Békéscsaba
- BENCSIK János
1974 A paraszti közösség gazdasági tevékenysége
In: Bencsik János (szerk.): Polgár története. 227–323.
Polgár
- BENKŐ Károly
1853 Csík-, Gyergyó- és Kászonszék leírások
Kolozsvár
- BOGÁTS Dénes
1929 Háromszéki helynevek
In: Csutak Vilmos (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti
Múzeum ötvenéves jubileumára I. 52–71.
Sepsiszentgyörgy
- BOTÁR Imre
1941 Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII.
században
Szolnok
- BREZNAY Imre
1939 Az egri fertálymesterségről
Eger
- COROI Artur
2000 Altorja. A római katolikus egyházközség története
Pallas-Akadémia Könyvkiadó
Csíkszereda
- CSIZMADIA Andor
1942/a Tizedesek a régi Kolozsváron
Kolozsvár város kiadása
Kolozsvár
1942/b Tizedesek és fertálymesterek
Dunántúli Szemle, 1942. 1. 4–22.
1983 Népi közigazgatásunk tizedesi és fertálymesteri intézménye
In: Győri tanulmányok 5. 45–73.
Győr

- DEMKÓ Kálmán
1890 A felsőmagyarországi városok életéből
Budapest
- DORNER Béla
1910 Az erdélyi szászok mezőgazdasága
Győr
- DUKA János
1978 Csíkszentlélek tizeseiről
Népismereti Dolgozatok, 1978. 186–194.
- ENDES Miklós
1938 Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és nép-
ének története 1918-ig
Budapest
- GALGÓCZY Károly
1896 Nagy-Kőrös város monographiája
Budapest
- GYÖRFFY István
1926/a Alföldi kertés városok
Hajdúszoboszló települése
Néprajzi Értesítő XVIII. 105–136.
1926/b Hajdúböszörmény települése
Föld és Ember VI. 177–210.
- GYULAI Éva
2000 Topográfia és városkép
1934 In: Faragó Tamás (szerk.): Miskolc története III. (1702–1847) 1.
57–150.
- HAJDÚ Farkas-Zoltán
2001 Székelyek és szászok
A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi
szászoknál
Mentor Kiadó
Marosvásárhely
- HAJDÚ Mihály – BÁRTH M. János
2005 Udvarhelyszék
(Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 6.)
Budapest
- HAJDÚ Mihály – MAKAY Emese – SLÍZ Mariann
2006 Csík-, Gyergyó- és Kászon-szék
(Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 6.)
Budapest

- HORNYIK János
 1927 Kecskemét város gazdasági fejlődésének története
 Kecskemét
- IMPLOM József
 1971 Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1695–1848)
 Békéscsaba
 1973 Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus idő-
 szakában (1723–1848)
 In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története I. 93–183.
 Mezőberény
- IMREH István
 1983 A törvényhozó székely falu
 Kriterion Kiadó
 Bukarest
- IMREH István – PATAKI József
 1992 Kászonszéki krónika
 Budapest–Bukarest
- ISTVÁN Lajos
 2000 Korond község régi tizeseiről (tizedeiről)
 In: K. Kovács András (szerk.): Korondi sokadalom. 171–175.
 Pallas-Akadémia Könyvkiadó
 Csíkszereda
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor
 1987–1989 Kecskeméti statútumok I–II.
 Cumania 10. 69–118., 11. 207–290.
 Kecskemét
- KISS András
 2003 Kolozsvár településrendszere a XVI. században: fertályok, tize-
 dek.
 In: Kiss András: Más források–értelmezések. 193–202.
 Mentor Kiadó
 Marosvásárhely
- É. KISS Sándor
 1972 Hajdúhadház helyrajza
 In: Komoróczy György (szerk.): Hajdúhadház múltja és jelene
 Gyula
- KÓS Károly
 1980 A régi Szék községi rendjéről
 In: Kós Károly: Eszköz, munka, néphagyomány. Dolgozatok a
 munka néprajza köréből. 444–471.
 Kriterion Könyvkiadó
 Bukarest

- KOVÁCS András
 1998 Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei
 (Erdélyi történelmi adatok. VI. 2.)
 Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadása
 Kolozsvár
- KOVÁCS Béla (szerk.)
 1984 Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta (1659–1848)
 Válogatás két évszázad városi határozataiból
 Eger
- KULCSÁR Péter
 1983 A szabad királyi város (1498–1543)
 In: Kristó Gyula (szerk.): Szeged története I. 445–533.
 Szeged
- LAKOS Lajos
 1904 Nagyvárad múltja és jelenéből
 Nagyvárad
- MILLEKER Rezső
 1939 A székely tizesek
 Debreceni Szemle XIII. 1–40.
- MOLNÁR Ambrus
 1973 A belterület története és helynevei
 In: Szabó Ferenc (szerk.): Mezőberény története II. 155–178.
 Mezőberény
- NYAKAS Miklós
 1984 A hajdúk letelepítése Böszörményben
 (Hajdúsági Közlemények 13.)
 Hajdúböszörmény
 1985 Báránd története (1848–1944)
 In: Balassa Iván (szerk.): Báránd története és néprajza. 105–146.
 Báránd
- ORBÁN Balázs
 1868–1873 A Székelyföld leírása I–VI.
 Pest
- ÖRSI Julianna
 1990 Karcag társadalomszervezete a 18–19. században
 Budapest
- PAPP László
 1941 Kiskunhalas népi jogélete
 Budapest

- PETERCSÁK Tivadar
 2014 A fertálymesterség. Egy hagyományőrző tisztség Egerben
 Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola
 Budapest–Eger
- POZSONY Ferenc
 1997 Az erdélyi szászok jeles napi szokásai
 Pro-Print Könyvkiadó
 Csíkszereda
- PUSKÁS Lajos
 1943 Tizedesség és a kolozsvári tizedesek
 (Klny. a Városi Szemle XXVIII. évfolyamából)
 Budapest
- REIZNER János
 1899–1900 Szeged története I–IV.
 Szeged
- SÁPI Lajos
 1978 Utcakapitányok területi felosztása Debrecenben a XVI–XIX.
 században
 Déri Múzeum Évkönyve 1977.
 Debrecen
- STAHL, Henri
 1936 Vecinătătie din Drăgus
 In: Sociologia Românescă, anul 1. nr. 1. 18–31.
- SZABÓ Ferenc
 1965 A belterület története
 In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza néprajza. 25–61.
 Orosháza
- SZABÓ Lajos
 1987 Kisújszállás története a XVI. századtól a XIX. század első ne-
 gyedéig
 (Kisújszállás története II.)
 Kisújszállás
- SZENDREY István
 1984 Debrecen a mezőváros
 In: Szendrey István (szerk.): Debrecen története I. 131–311.
 Debrecen
- SZENDREY István – NYAKAS Miklós
 1980 Derecske története
 Debrecen
- SZIRBIK Miklós
 1926 Makó városának közönséges és az abban lévő reformata
 ekklesiának különös leírása (1835–36)

- Sajtó alá rendezte: Eperjessy Kálmán
Makó
- SZONGOTT Kristóf
1901 Szamosújvár szab. kir. város monográfiája
Szamosújvár
- SZÚCS Sándor
1934 Biharnagybajom határának régi vízrajza és a község kialakulása
Debreceni Szemle VIII. 429–453.
- TÁRKÁNY SZÚCS Ernő
1961 Vásárhelyi testamentumok
Budapest
- USZO
1983–2006 Székely oklevéltár. Új sorozat I–VIII.
Közzéteszi: Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga
Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely
- VÁMSZER Géza
1977 Életforma és anyagi műveltség
Bukarest
- ZOLTAI Lajos
1939 Debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák
Debreceni Szemle XII. 3. 101–113.

LEVÉLTÁRAK RÖVIDÍTÉSEI

- BL = Magyar Nemzeti Levéltár
Bács-Kiskun Megyei Levéltára,
Kecskemét
- ZTL = Zentai Történelmi Levéltár